

راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی

مجتبی نوروزی^۱، ابوالفضل کاظمی^۲، سیده فاطمه شاهمرادی^۳

چکیده

محیط همواره یکی از مهم‌ترین ابعاد موثر در تربیت به طور مستقیم در فرایند تربیت دخالت داشته است. نقش سازنده و یا مخرب محیط تربیتی و راهکارهای بهبود و ارتقای سطح اثرگذاری آن در تربیت باید مورد توجه مربیان و والدین باشد تا بتوان ضمن آن به نتایج تربیتی مثبت دست یافت. این مسئله در فرهنگ دینی اسلام نیز به طور قابل توجهی مورد عنایت قرار دارد. امروزه با توجه به گسترش سریع محیط‌های مجازی از قبیل اینترنت، گوشی‌های همراه، شبکه‌های اجتماعی و... محیط تربیتی جدیدی به نام فضای مجازی به وجود آمده که به طور قابل ملاحظه‌ای افراد مختلف به‌ویژه کودکان و نوجوانان را با خود مرتبط کرده و تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم بسیاری در تربیت مخاطبان خواهد گذاشت. این نوشتار با رویکرد بررسی چالش‌های تربیت در فضای مجازی، ابتدا برخی از ویژگی‌های چالش‌برانگیز فضای مجازی را برشمرده و سپس با عنایت به آیات قرآن کریم و بررسی محتوای سیره رضوی به ارائه برخی راهکارهای موثر در برخورد با چالش تربیت در فضای مجازی پرداخته است. از جمله ویژگی‌های چالش‌برانگیز تربیت در فضای مجازی می‌توان به خاستگاه غربی داشتن آن، نامحدود بودن و غیرقابل کنترل بودن، تضاد فرهنگ‌ها در فضای مجازی، در خطر بودن حریم خصوصی کاربران، تشخیص ناپذیری هویت، جرایم علیه عفت و اخلاق عمومی، سرمایه‌گذاری دشمن در جبهه فضای مجازی و جنگ نرم، آثار سوء فضای مجازی بر اخلاق کاربران و... اشاره کرد. همچنین فرهنگ‌سازی استفاده بهینه و درست از امکانات فضای مجازی، آشنا کردن متولیان تربیت با خطرات فضای مجازی، تولید و توسعه تولیدات فرهنگی متناسب با دین در فضای مجازی، نظارت و همراهی با فرزندان در استفاده از فضای مجازی، جایگزینی فرهنگی، تقویت عقاید، بصیرت بخشی و آگاهی دادن به کاربران و... از جمله راهکارهایی است که بررسی آیات قرآن کریم و سیره رضوی ما را بدان رهنمون می‌کند.

کلیدواژه‌ها: امام رضا^{علیه السلام}، سخنان و سیره رضوی، محیط تربیتی، فضای مجازی، تربیت دینی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۱/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۴/۰۸

۱. استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده تربیت مدرس قرآن کریم مشهد مقدس) (نویسنده مسئول)
m.noruzi@quran.ac.ir
۲. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم
abulfazl.kazemi@gmail.com
۳. کارشناس ارشد علوم قرآن دانشکده تربیت مدرس قرآن کریم مشهد
fatemeh.shahmoradi313@gmail.com

طرح مسئله

دنیای رسانه‌ای جهان امروزی موضوع تربیت فرزندان را به شدت تحت تأثیر خود قرار داده و نگرانی‌های بسیاری برای خانواده‌های جامعه اسلامی پدید آورده است. گسترش رسانه‌های دیجیتال و فضاهای مجازی بدون فرهنگ‌سازی و آمادگی ذهنی قبلی تا حدودی در فرهنگ جامعه اسلامی تأثیرگذار بوده و امروزه به یکی از دغدغه‌های بزرگ خانواده‌ها و مجامع فرهنگی دلسوز تبدیل شده است. امروزه وبگاه‌ها و وبلاگ‌ها، اتاق‌های گپ و تالارهای گفت‌وگو، شبکه‌های اجتماعی و دوست‌یابی، پست الکترونیکی و موبایل‌ها که پیامک و بلوتوث دریافت یا ارسال می‌کنند از جمله مهم‌ترین محیط‌های مجازی محسوب می‌شوند که آسیب‌ها و امور غیراخلاقی بسیاری را سبب می‌شوند. شبکه‌های اجتماعی و دوست‌یابی امروزه به طور گسترده‌ای مورد استقبال کاربران اینترنت و وب قرار گرفته‌اند. شبکه‌های اجتماعی همچون اتاق‌های گپ و تالارهای گفت‌وگو امکان تعامل گسترده افراد با یکدیگر را فراهم می‌کنند، علاوه بر این که افراد در این شبکه‌ها از ابزار ارتباطی دیگری نیز برخوردارند. بازی‌های رایانه‌ای و برخط نیز به عنوان سرگرم‌کننده‌ترین بخش فضای مجازی می‌تواند یکی از تهدیدهای دنیای رسانه‌ای امروز باشد. به ویژه بازی‌های تعاملی و به طور خاص، بازی‌های تعاملی بر خط که کاربران علاوه بر این که با افراد بسیاری مواجه می‌شوند، از آزادی عمل بیشتری برای حرکت و تعامل با دیگران و رایانه برخوردارند. فضای مجازی و رسانه‌های دیجیتال امروزی، از ظرفیت‌های گسترده‌ای برخوردار است که ضرورت وجود راهکارهای تربیتی را تقویت می‌کند. فضای مجازی محیط بی‌مرزی است که فقدان نکات تربیتی در کنار آن و بی‌توجهی به امر تربیت فرزندان، به ویژه تربیت دینی و اخلاقی آنان می‌تواند بحران‌های عدیده‌ای به وجود آورد و باعث تشدید تضادهای اجتماعی شود. فناوری‌های اطلاعاتی به دلیل نفوذ در ابعاد مختلف، سبک زندگی جامعه را تحت تأثیر قرار داده، الگوی اوقات فراغت را به ویژه در رده‌های پایین‌تر سنی متحول کرده، و راه‌های دسترسی به اطلاعات و دانش را جابه‌جا کرده‌اند (ابراهیم‌آبادی، ۱۳۹۰: ۱۰۷).

هجمه‌های انحرافات تربیتی و اخلاقی این مطلب را همواره در اذهان فعالان عرصه تربیت مهم جلوه می‌دهد که باید هر چه سریع‌تر راهکارهای مهم مقابله با انحرافات احتمالی فضای مجازی و رسانه‌ای، ارائه و عملیاتی شود تا تربیت همچنان در محیط حقیقی خانه و مدرسه و اجتماع و متناسب با فرهنگ اسلامی فرزندان این مرز و بوم صورت گیرد، نه این‌که کودکان و نوجوانان جامعه اسلامی تحت فشارهای شدید و بمباران نظام رسانه‌ای و فضای مجازی غربی تربیت شوند.

شناخت و بررسی این آسیب‌ها و ارائه راهکارهای برداشت شده از متن دین، تنها راهی است که می‌توان با تکیه بر آن به تصمیم‌گیری و تعیین سیاست‌ها و خط‌مشی‌هایی برای پیشگیری و مقابله با آن‌ها پرداخت. این پدیده‌های ناخواسته فضای مجازی به عنوان مسئله‌ای تربیتی - اجتماعی قابل توجه و تدقیق است.

نوشتار حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که مهم‌ترین چالش‌های فضای مجازی در عرصه تربیت به ویژه تربیت دینی و اجتماعی از دیدگاه آیات قرآن و سیره رضوی چیست؟ و چه راهکارهایی برای مقابله با این چالش‌ها در قرآن کریم و سیره رضوی مطرح شده است؟

این مقاله به مسئله تربیت در فضای مجازی، نگاهی انتقادی دارد، به این معنا که واگذاری تربیت به فضای جهان دوم نه تنها کمکی به تربیت دینی و اجتماعی کودکان و نوجوانان نخواهد کرد، بلکه چالش‌هایی را نیز به وجود خواهد آورد، مگر این که راهکارهای مناسبی برای آسیب‌زدایی از محیط مجازی در عرصه تربیت اندیشیده شود. رویکرد این نوشته در بررسی چالش‌های فضای مجازی، رویکردی آسیب‌شناسانه است. در ادامه، با دقت در آیات قرآن کریم و سیره رضوی برخی از مهم‌ترین راهکارهای مقابله با انحرافات فضای مجازی و رسانه‌های دیجیتال ارائه شده است.

درباره پیشینه تحقیق در موضوع تربیت در فضای مجازی با توجه به نوظهور بودن استفاده از فضاهای مجازی کمتر پژوهش‌های مستقل و جدی صورت گرفته که به برخی

از آن‌ها اشاره می‌شود: مقالات قاعده‌های اخلاقی در فضای مجازی و دو وجهی‌نگری از دکتر سعیدرضا عاملی (۱۳۹۰)، مقاله وب کارکردهای اجتماعی و ملاحظات فرهنگی از حسین ابراهیم‌آبادی (۱۳۹۰)، مقاله تبیین قانون جرایم رایانه‌ای از رضا باقری اصل (۱۳۸۸)، توسعه حقوق و رعایت اخلاق در محیط سایبر از نصرالله جهانگرد و محسن پازری (۱۳۸۸) و مقاله شئون انسانی در فضای مجازی از شهیندخت خوارزمی (۱۳۸۸) پیشینه بحث تربیت و فضای مجازی محسوب می‌شود.

البته در موضوع تربیت از دیدگاه اسلام و همچنین تربیت فرزند کتاب‌های زیادی نوشته شده است که برخی از آن‌ها عبارتند از: خانواده در اسلام اثر حسین مظاهری (۱۳۸۸)، خانواده نمونه در اسلام اثر علی قائمی (۱۳۶۷)، تحکیم خانواده در نگاه قرآن و حدیث اثر محمد محمدی ری‌شهری (۱۳۹۴)، روش‌های تربیتی قرآن اثر محمدرضا قائمی فرد (۱۳۹۱) و کتاب نقش مادران در تربیتی دینی اثر محمد احسانی (۱۳۸۷).

مفهوم‌شناسی واژه تربیت

با توجه به کتب لغت و گفته زبان‌شناسان می‌توان گفت که واژه «تربیت» مصدر باب تفعیل و دارای سه ریشه است، (خطیب، ۱۴۱۵ق: ۲۳) تربیت اگر از «ربا، یربو» باشد، به معنی رشد کردن و برآمدن و قد کشیدن و بالیدن است. «ابن منظور» در لسان العرب می‌گوید: «رَبَا الشَّيْءُ يَرْبُو رُبُوًّا وَرَبَاءً: زَادَ وَنَمَا» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۱۴: ۳۰۵) و اگر تربیت برگرفته از «ربی، یربی» باشد، معنایش افزودن، پروراندن، برکشیدن، برآوردن، رویانیدن و تغذیه کودک است. اما اگر تربیت از ریشه «رب، یرب» باشد، به معنای پروردن، سرپرستی و رهبری کردن، رساندن به فرجام، نیکو کردن، به تعالی و کمال رساندن، ارزنده ساختن، از افراط و تفریط در آوردن، به اعتدال بردن، استوار و متین کردن خواهد بود. «راغب اصفهانی» بر آن است که: «تربیت، دگرگون کردن گام به گام و پیوسته هرچیز است تا آن‌گاه که به انجامی که آن را سزد برسد.» (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۱۸۴) و «بیضاوی» تربیت را «به

کمال رساندن و ارزنده ساختن اندک اندک هر چیز» دانسته است. (بیضاوی، ۱۴۰۸ق: ۱۰)

اما این واژه در دانش تربیت و اندیشمندان علوم تربیتی با در نظر گرفتن ریشه مضاعف معنا شده است، چنان که در قرآن کریم نیز تربیت با ساختار لفظی رب و با همین معنا، به کار رفته است. «علامه طبرسی» در تفسیر مجمع البیان پس از آن که برای واژه «رب» معانی مختلفی چون مالک، صاحب، سید، مطاع، مصلح و تربیت کننده را برمی شمرد، آن را مشتق از واژه تربیت می داند (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۲۲). بدین ترتیب می توان گفت که «رب» و «مرئی» از ماده تربیت است. برای معنای اصطلاحی تربیت نیز تعاریف فراوانی ذکر شده که بیشتر آن ها با هم همسو و تقریباً یکسان است و ما در این مقال برای جلوگیری از اطاله کلام به ذکر تلفیقی از آن ها اکتفا می کنیم. تربیت به معنای پرورش دادن و پروراندن است و پروراندن هر چیزی به کمال رساندن آن است تا تمام قابلیت های آن شکوفا شود. بنابراین، تربیت انسان پرورش دادن جسم و روح اوست به گونه ای که به کمال شایسته خود برسد. به عبارت دیگر تربیت در انسان به معنای فراهم آوردن زمینه رشد و پرورش استعداد های درونی و قوای جسمانی و روانی او برای وصول به کمال مطلوب است و این کار در واقع عملی است آگاهانه با هدف رشد دادن، ساختن، دگرگون کردن و شکوفا کردن استعداد های مادرزادی بشر. به بیانی دیگر، تربیت به معنای فراهم آوردن زمینه های لازم برای به فعلیت رساندن قوا و استعداد های نهفته آدمی و تعدیل غرایز در جهت رساندن به هدف نهایی خود یعنی مقام قرب خداوند و خلیفه الهی است (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۱: ۴۳).^۱

۱. برای توضیح بیشتر نک: علی قائمی، زمینه تربیت، هفتم، قم: انتشارات امیری، ۱۳۷۰: ۲۳؛ مرتضی مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، (تهران: صدرا، ۱۳۸۶: ۴۳)؛ شهین لودین، کاربرد دریاچه های پنهان تربیت، (مشهد: انتشارات واسع، ۱۳۸۳: ۲۶)؛ ابراهیم امینی، اسلام و تعلیم و تربیت، (تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۲: ۱۴)؛ مصطفی دلشاد تهرانی، سیری در تربیت اسلامی، (تهران: دریا، ۱۳۸۵: ۱۴)؛ سید محمدباقر حجتی، اسلام و تعلیم و تربیت، (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۸: ۱۰)؛ غلامحسین شکوهی، تعلیم و

نقش حیاتی محیط در تربیت

منظور از محیط مجموعه شرایط و عواملی است که افراد را در خود شناور می‌کند و آن‌ها را تحت تاثیر قرار می‌دهد، مثل غذا، دوا، فرهنگ و اخلاق، عوامل فیزیکی چون نور، حرارت، سر و صدا، عوامل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، شرایط طبیعی و جغرافیایی (قائمی، ۱۳۷۰: ۱۱۶). تأثیر محیط در تکوین شخصیت کودکان انکارناپذیر است، رفتاری را که در خانواده در قبال کودک در پیش می‌گیرد اثر بسیار محسوسی در رشد اجتماعی و شخصیتی او به جا می‌گذارد، چون رفتارهای خانوادگی یکنواخت نیست در نتیجه کودکان با تفاوت‌ها و دیدگاه‌های متفاوت از یکدیگر رشد می‌کنند (پارسا، ۱۳۷۴: ۷۰). همچنین باید توجه داشت که تربیت، تنها شامل محیط رسمی خانه و مدرسه نمی‌شود، بلکه عامل‌های گفت‌و شنود همگانی را نیز که جاذبه غیر رسمی دارد، در بر می‌گیرد. ما از سرچشمه‌های زیادی یاد می‌گیریم، بنابراین تربیت جنبه واحد ندارد، بلکه دارای جنبه‌های گوناگون است (مایر، ۱۳۷۴: ۱۷) و فضای رسانه‌ای و مجازی یکی از محیط‌های مؤثر در تربیت به حساب می‌آید. حال هر چه محیط با معیارهای دینی منطبق باشد، شرایط برای تربیت دینی بیشتر فراهم خواهد بود.

درباره محیط و تأثیر آن بر تربیت باید توجه داشت که انسان از محیط تأثیرپذیر است. در واقع انسان به شدت تحت تأثیر محیط قرار دارد. محیط است که می‌تواند او را به خداپرستی سوق دهد یا او را به بت‌پرستی بکشاند. محیط است که منشا انواع مفاسد و بدبختی‌ها یا سرچشمه صلاح و پاکی می‌گردد. البته انتخاب نهایی منوط به انتخاب خود انسان است

تربیت و مراحل آن، (مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲: ۶)؛ محمد علی دولت، مبانی انسان‌شناختی و غایت‌شناختی تربیت در قرآن و حدیث، (تهران: پارس کتاب، ۱۳۹۱: ۴۰)؛ محمد بهشتی، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، (تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷: ۳۵)؛ حسن ملکی، مبانی و اصول تربیت، (زنجان: انتشارات نیکان کتاب، ۱۳۸۲: ۹).

(مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۶: ۳۳۵). نمونه این مسئله در قرآن، داستان اصحاب کهف است. یکی از درس‌های مهم تربیتی این داستان همان شکستن سد تقلید و جدا شدن از هم‌رنگی با محیط فاسد است. جوانمردان اصحاب کهف استقلال فکری خود را در برابر اکثریت گمراه محیط از دست ندادند، پس اصولاً انسان باید سازنده محیط باشد نه سازش‌کار با محیط (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۲: ۴۰۲). با عنایت بدان چه بیان شد، توجه به تربیت در فضای مجازی به عنوان یکی از مدرن‌ترین محیط‌های تربیتی یک اولویت فوری محسوب می‌گردد. کودکان و نوجوانان امروزی که ارتباط بیشتری نسبت به فرزندان دیروز با محیط رسانه‌ها و فضای مجازی دارند، به شدت در معرض خطرات احتمالی ناشی از فساد محیط تربیتی فضای مجازی نیز می‌باشند و این مهم آسیب‌شناسی هر چه بیشتر تربیت در فضای مجازی و ارائه رهنماهای عملی برخاسته از متن دین در راستای آسیب‌زدایی از تربیت در فضای مجازی را طلب می‌کند. در ادامه این نوشتار ابتدا برخی از مهم‌ترین چالش‌های فضای مجازی و خطرات آن بیان می‌شود و پس از آن با عنایت به کلام وحی و سخن و سیره رضوی برخی از راهکارهای عملی برای بهبود محیط تربیتی فضای مجازی ارائه شود.

چالش‌های تربیت دینی در فضای مجازی و رسانه‌ای

رسانه در لغت به معنای وسیله رساندن یا وسیله ارتباط جمعی است (یاوری وثاق، ۱۳۹۱: ۱۵). رسانه‌های جمعی ابزارهایی هستند که از طریق آن‌ها می‌توان به افرادی نه به طور جداگانه یا با گروه‌های خاص و همگون، بلکه با جماعت کثیر یا توده‌ای از مردم به طور یکسان دسترسی پیدا کرد (دادگران، ۱۳۸۴: ۳۰). از طرفی وسایل ارتباط جمعی به وسایلی گفته می‌شود که مخاطبان آن وسیع، فراوان و نامتجانس‌اند (خیری، ۱۳۸۹: ۳۱).

در طول تاریخ رسانه‌های ارتباطی گوناگونی مورد استفاده جوامع بشری واقع شده‌اند. برخی از این رسانه‌ها مانند زبان انسان‌ها، از رسانه‌های ارتباطی طبیعی و برخی دیگر مثل ملاقات و نشانه‌ها و نمادهای گوناگون مانند صدای طبل، مشعل یا دود جنبه قراردادی دارند

و برخی نظیر مطبوعات، تلویزیون و سینما که امروزه به آن‌ها رسانه‌های ارتباط جمعی یا توده‌ای گفته می‌شود، چون ساخته انسان هستند، مصنوعی محسوب می‌شوند (اشرفی‌ریزی و کاظم‌پور، ۱۳۸۶: ۷۹). آن‌چه مهم است ذکر این نکته است که رسانه و کارکردهای آن مانند شمشیر دو لبه، گاهی مورد سوء استفاده قرار گرفته و در جهات منفی از آن بهره گرفته شده است.

گسترش فناوری رسانه‌ای، نظام جهانی ارتباطات را رقم زده است (صیادی، ۱۳۸۴: ۱۰۱) و بدین ترتیب راه نفوذ در تمامی کشورها را برای کشورهایی که به دنبال صادرات فرهنگ خود به سایر بلاد هستند، هموار کرده است. امروزه رسانه‌ها و به طور خاص فضای مجازی به میدانی برای صدور فرهنگ تبدیل شده و در بسیاری موارد کشورهای سلطه‌طلب و مستکبر با سوءاستفاده از امکانات رسانه‌ای به تغییر فرهنگ و سبک زندگی سایر ملت‌ها پرداخته و بدین وسیله برخی منافع مادی خود را دنبال می‌کنند. این گونه دخالت در فضای مجازی، سبب به وجود آمدن محیطی ناسالم، مخرب، ضدفرهنگ، خشونت‌زا شده است که تربیت و اخلاق کاربران و مخاطبان را با چالش‌های مهم رو به رو می‌کند. فضای مجازی و محیط‌های رسانه‌ای به دلایلی که برخی از آن‌ها در ادامه بحث نیز بیان می‌شود به عنوان یک آسیب و چالش در فراروی تربیت قرار دارد.

ویژگی‌های چالش‌برانگیز فضای مجازی

همان‌طور که بیان شد، محیط رسانه‌ها و فضای مجازی به خودی خود، خطرناک و آسیب‌زا نیستند، بلکه استفاده نادرست از آن و بهره‌گیری از آن در راستای اهداف شیطانی و ضددینی توسط برخی جوامع، باعث ایجاد مشکلات در حوزه‌های مختلف، به ویژه در بحث تربیت شده است. برخی از ویژگی‌های رسانه و فضای مجازی زمینه را برای سوءاستفاده از آن فراهم آورده است. در این قسمت به برخی از این ویژگی‌ها اشاره خواهد شد.

۱. در خطر بودن حریم خصوصی افراد

یکی از چالش‌های فضای مجازی در خطر بودن حریم خصوصی افراد است. امام رضا(ع) در این باره می‌فرماید: «إِيَّاكَ وَ مَكْشَفَةَ النَّاسِ...»؛ برحذر باش از پرده‌داری و هتک حرمت مردم (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۴۴۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۰: ۳۶۷). با ورود فناوری‌های هوشمند به صحنه فضای مجازی و ارتقای سطح هوش این فناوری‌ها، فرایند آینه‌ای و شفاف شدن فضای روابط، به درجه‌ای خواهد رسید که دیگر هیچ حریمی در عرصه زندگی فردی و جمعی، خصوصی نخواهد ماند (خوارزمی، ۱۳۹۰: ۲۰). حریم خصوصی به اندازه‌ای اهمیت دارد که احترام به آن امروزه از مرزهای سنتی دین و اخلاق فراتر رفته و در بیشتر کشورهای جهان، ضمانت‌های قانونی پیدا کرده، اما با گسترش شبکه وب، این حق با تهدیدات جدی و فراملی مواجه شده است (محمدی، ۱۳۹۰: ۳۵).

۲. هویت دروغین

پنهان بودن واقعیت و دروغین بودن هویت، یکی دیگر از چالش‌های مهم فضای مجازی است. کاربر در فضای مجازی، همواره با مخاطبانی رو به روست که هویت اصلی آن‌ها در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. به همین دلیل مسئله اول در موضوع اخلاق در محیط مجازی این است که هویت چگونه تعریف شود و این که رویکرد کوچ کردن انسان به فضای دیجیتال در کدام چارچوب فرهنگی - فکری صورت می‌گیرد. تنازع اساسی بین بقای انتزاع فرد و اظهار به غیر، پایه همه تقلباتی است که در فضای سایبر صورت می‌گیرد و اخلاق را تحت تأثیر قرار می‌دهد (جهانگرد و پازری، ۱۳۹۰: ۵۰).

۳. نابودکننده اخلاق اسلامی

یکی دیگر از چالش‌ها یا به نقلی مهم‌ترین چالش فضای مجازی، به خصوص در عرصه تربیت، زمینه‌سازی برای از بین بردن عفت عمومی و نابود کردن ریشه‌های اخلاق

اسلامی است. رشد و گسترش اینترنت و تنوع کاربردها و نیز کاربران موجب شد تا نوع دیگری از جرایم در محیط اینترنت شکل گیرد (باقری اصل، ۱۳۹۰: ۷۹). امروزه شبکه‌های اجتماعی سرشار از بی‌عفتی و ترویج مباحث و مسائل ضد اخلاقی است و این مسئله به شدت تربیت را تحت تأثیر خود قرار داده و به راحتی تغییرات اخلاقی کاربران، به ویژه کودکان و نوجوانان بعد از ارتباط با فضای مجازی قابل ملاحظه است. به عنوان مثال یکی از جرائم اخلاقی در فضای مجازی هرزه‌نگاری است. آمار و ارقام نشان می‌دهد صنعت هرزه‌نگاری بخش چشمگیری از دنیای اینترنت را به خود اختصاص داده است و اغلب کاربران اینترنتی هر یک به شکلی با آن مواجه شده‌اند. اصلی‌ترین مشتریان این وب‌سایت‌ها و محصولات اینترنتی، نوجوانان هستند که در کنار کودکان بیشتر از دیگر رده‌های سنی در معرض آسیب‌های هرزه‌نگاری قرار دارند (نوربخش و مولایی، ۱۳۹۰: ۱۲۳). می‌توان گفت هم اکنون اینترنت هم با فراهم آوردن و در دسترس قرار دادن مجموعه عظیمی از تصاویر، ویدئوها و دیگر اشکال رسانه‌ای هرزه‌نگارانه، انقلاب جنسی دیگری را به وجود آورده است (واترز، ۱۳۸۶: ۱۳۰).

ارتباط با فضای مجازی آثار سوء و مخربی بر اخلاق کاربران به ویژه کودکان و نوجوانان که هنوز شخصیت‌شان به‌طور کامل شکل نگرفته است، می‌گذارد. محیط‌های مجازی در معرض آسیب‌های ضد اخلاقی بوده و همه جوامع انسانی بر «ضد اخلاقی بودن» آن اشتراک نظر دارند که می‌توان از آن به «دایره ممنوعات جهانی» تعبیر کرد. فحشا و تصاویر اغواکننده، قمار، دزدی هویت، هک کردن، ایمیل‌های دروغی به منظور اغوای مالی دیگران و دیگر جرم‌های مجازی، اموری است که همگان آن را جرم و ناهنجاری اجتماعی می‌دانند (خوارزمی، ۱۳۹۰: ۱۶).

۴. ترویج فرهنگ برهنگی

یکی دیگر از آثار سوء استفاده از فضای مجازی، ترویج فرهنگ برهنگی و از بین رفتن

قیح روابط غیراخلاقی در بین نوجوانان و جوانان است. امام رضا^(ع) در باره علت نگاه به نامحرم می‌فرماید:

...و حُرِّمَ النَّظَرُ إِلَى شُعُورِ النِّسَاءِ الْمُحِبَّاتِ بِالْأَزْوَاجِ وَإِلَى غَيْرِهِنَّ مِنَ النِّسَاءِ لِمَا فِيهِ مِنْ تَهْيِيجِ الرِّجَالِ وَمَا يَدْعُو التَّهْيِيجَ إِلَيْهِ مِنَ الْفَسَادِ وَالدُّخُولِ فِيهَا لَا يَجِلُّ وَلَا يَجْمَلُ وَكَذَلِكَ مَا أَشْبَهَ الشُّعُورَ...؛ نگاه به گیسوان زنان شوهردار و دیگر زنان ممنوع شد زیرا که این کار موجب تحریک مردان و پیامدهای فسادانگیز آن است و (نیز) گام نهادن در راهی است که نه زیباست و نه حلال. همچنین (نگاه کردن به) هر چه (از اندام که) همانند گیسوان باشد... (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۹۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶: ۱۰۳؛ حرعاملی، ۴۰۹ق، ج ۲۰: ۱۹۳).

طبق فرمایش حضرت رضا^(ع) باید در جامعه اسلامی تا حد امکان از تهییج و تحریک شهوات خودداری شود. حال این که امروزه فضای مجازی، فضایی آکنده از عکس، فیلم و متون غیراخلاقی و مستهجن است که همه و همه کاربران را به نوعی تهدید می‌کند و این مسئله، به شدت کار تربیت، به ویژه تربیت دینی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و مشکل خواهد کرد.

بررسی‌های مکرر محققان نشان می‌دهد فضای مجازی، آسیب‌ها و چالش‌های فراوانی را پیش روی کار تربیت، به‌ویژه تربیت دینی قرار داده است، خاستگاه غربی داشتن فضای مجازی، نامحدود بودن و کنترل نکردن فضای مجازی، تضاد فرهنگ‌ها در فضای مجازی، نبود امنیت اطلاعاتی و در خطر بودن حریم خصوصی کاربران، مجازی بودن حقیقت در فضای مجازی و عدم تشخیص هویت، گسترش جرایم علیه عفت و اخلاق عمومی و سرمایه‌گذاری دشمن در جبهه فضای مجازی و جنگ نرم و... از جمله چالش‌های فضای مجازی است که به دلیل اطاله کلام از تفصیل آن خودداری می‌کنیم و در ضمن بحث‌ها به طور ضمنی به آن خواهیم پرداخت.

راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی

از آن‌جا که آموزه‌های دین اسلام با توجه به الهی بودن سرچشمه آن، تناسب آن با فطرت

بشر، حکیمانه و جاودانه بودن اسلام و همه جانبه بودن آن در همه ابعاد زندگی، کامل ترین و بهترین آموزه های آسمانی است و برای قاعده مند کردن کل هستی آمده است، برای یافتن کدها و راهکارهای تربیتی در فضای مجازی باید نگاهی نیز به راهکارهای تربیتی اسلام در فضای فیزیکی داشت، زیرا کدها و قواعد اخلاقی ناظر بر فضای عمومی مجازی جدا از کدهای اخلاقی فضای عمومی در جهان فیزیکی نیست. از نگاه اسلام، ارزش یک انسان برابر با ارزش همه انسان های جهان است. از این رو اقداماتی که برای سالم سازی محیط فرهنگی جامعه انسانی یا اقداماتی که برای گمراهی و تخریب محیط فرهنگی انسانی انجام می گیرد ولو این اقدام به نفع یک فرد یا به ضرر فرد دیگری باشد، به منزله اقدام به نفع همه بشریت یا بر ضرر بشریت محسوب می شود. بنابراین باید راهکارهای عملی اسلام برای سالم سازی محیط تربیتی را استخراج کرده و در میدان های تربیتی فضای مجازی عملیاتی ساخت. علاوه بر این برخی اقدامات که جنبه زمینه سازی و بسترسازی برای استفاده بهینه از فضای مجازی دارند، نیز می تواند مورد توجه قرار گیرد. در ادامه به برخی از راهکارهای بهبود شرایط تربیتی فضای مجازی با تاکید بر آیات قرآن کریم و سیره امام رضا(ع) اشاره می شود:

۱. فرهنگ سازی استفاده بهینه و درست از امکانات فضای مجازی

یکی از زمینه های چالش برانگیز تربیت در فضای مجازی، عدم فرهنگ سازی کافی و به موقع برای استفاده صحیح از امکانات فضای مجازی است. اکثر فناوری های مدرن امروزی خاستگاه غربی دارد و متناسب با فرهنگ کشورهای غربی طراحی شده است و بدون هماهنگ سازی با فرهنگ ملی دیگر کشورها و بدون بسترسازی های لازم، وارد کشورها شده و چالش های بسیاری را در تناقضات فرهنگی ایجاد کرده است. نبود فرهنگ استفاده صحیح از فضای مجازی، باعث استفاده های بی رویه، بدون برنامه ریزی و در مواردی باعث سوء استفاده از آن شده است. با وجود این نباید به وضع موجود رضایت داد و همه مسئولان

فرهنگی باید برای بهبود فرهنگ استفاده صحیح از فضای مجازی تلاش کنند، چرا که اگر به وضعیت موجود رضایت دهیم، به فرموده حضرت رضا(ع): «وَمَنْ رَضِيَ شَيْئًا كَانَ كَمَنْ أَتَاهُ»؛ هرکس از کاری راضی باشد، مانند کسی است که آن را انجام داده باشد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۷۳؛ ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۲۹؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶: ۱۳۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۵: ۲۹۵؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۷۸۶) در قبح و گناه آن شریک خواهیم بود. یکی از راهکارهای مهم در زمینه اصلاح محیط تربیتی فضای مجازی فرهنگ‌سازی است. اگر بتوانیم سطح فرهنگ مخاطبان و کاربران به ویژه کودکان و نوجوانان را در مواجهه با فضای مجازی ارتقا بدهیم، تا حدّ زیادی در کار تربیت موفق خواهیم بود. اهمیت این امر به اندازه‌ای است که مقام معظم رهبری درباره فرهنگ‌سازی تصریح کرده‌اند که باید ما به دنبال این باشیم فرهنگ زندگی را تبیین و تدوین کنیم و به شکل مطلوب اسلام تحقق ببخشیم (رک: آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۱، سخنرانی در جمع مردم خراسان شمالی، www.khamenei.ir, ۹۴/۱۰/۲۵).

یکی از راه‌های فرهنگ‌سازی در این زمینه، توجه به تعقل و تفکر و عقلانیت است که در نظام تربیتی اسلام عقل و پرورش عقلی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. آیات قرآن با تعبیر گوناگونی از این بعد ارزشمند سخن می‌گویند. قرآن با واژه «اولو الألباب» در موارد بسیاری از خردمندان ستایش کرده است. «الباب» جمع «لب» به معنی مغز است. این تعبیر ابتکاری قرآن مبین این نکته است که ارزش واقعی انسان به عقل اوست و کسی که عقل ندارد قشر و پوسته‌ای پوچ و بی‌ارزش است (رحیمیان رهبر، ۱۳۸۶: ۷۱) و به فرموده علامه طباطبایی مراد از عقل در کلام خدای تعالی آن ادراکی است که با سلامت فطرت برای انسان دست دهد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۵۰-۲۴۹). امام رضا(ع) در این زمینه می‌فرمایند: «أَفْضَلُ الْعَقْلِ مَعْرِفَةُ الْإِنْسَانِ بِنَفْسِهِ»؛ برترین خردورزی، خودشناسی انسان است (حلوانی، ۱۴۰۸ق: ۴۴؛ تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶: ۵۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵: ۳۵۲). اگر انسان حقیقت انسانیت خودش را بفهمد و بداند که به چه منظور به این دنیا آمده است و چه آینده‌ای

را در پیش دارد، همیشه تلاش خواهد نمود تا مسیر الهی را طی کند و هیچ‌گاه از قوانین الهی تخطی نکند. همچنین در سخن گهربار دیگری فرموده‌اند: «مَا هَلْكَ امْرُؤٌ عَرَفَ قَدْرَهُ»؛ هر که قدر خویش بشناسد، نابود نخواهد شد (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ق: ج ۲: ۵۴). بنابراین یکی از راهکارهای مهم و کارآمدی که می‌توان در عرصه فرهنگ‌سازی استفاده از فضای مجازی استفاده کرد، توجه دادن به ابعاد معنوی و حکمت خلقت انسانی است و این‌که انسان به دلیل عقلانیت و تفکر، هیچ‌گاه نباید از حریم قوانین الهی خارج شود. همچنین باید همیشه بر زشت شمردن گناه و خارج شدن از حدود الهی تاکید کرد، چرا که به فرموده حضرت علی (ع) «إِسْتِقْبَاحُ الشَّرِّ يَجِدُو إِلَى تَجَنُّبِهِ»؛ زشت شمردن کار زشت انسان را به دوری گزیدن از آن برمی‌انگیزد (تمیمی‌آمدی، ۱۴۱۰ق: ۷۵).

اینترنت در جامعه ما هنوز به دلیل تأخیر فرهنگی و نبود سواد کافی اینترنتی میان کاربران، کارکردهای اصلی و مهم خود را به دست نیاورده است. فرهنگ‌سازی استفاده بهینه از فضای مجازی به نوعی همان ایجاد حس مسئولیت‌پذیری بابت انتخاب گزینه‌های سالم به هنگام استفاده از اینترنت است. به عبارتی کودکان یاد می‌گیرند در برابر مسائل مختلفی که ممکن است در فضای سایبر تجربه کنند گزینه‌های شایسته‌ای داشته باشند.

۲. آشنا کردن متولیان تربیت با فضای مجازی

یکی دیگر از دلایل چالش برانگیز در مسئله تربیت در فضای مجازی ناآشنایی متولیان تربیت با فضای مجازی و خطرات آن است. امروزه به دلیل گسترش سریع فناوری، کمتر والدین و معلمان را می‌توان یافت که با مضرات و خطرات فضای مجازی آشنا باشند و برای رهایی از آن خطرات برنامه و راهکار عملی داشته باشند. این نکته نیز مهم است که متولیان تربیت در قبال چالش‌های تربیت در فضای مجازی مسئول‌اند و باید برای برطرف کردن این چالش‌ها هر چه سریع‌تر اقدام کنند. امام رضا (ع) در توصیف برخی از ویژگی‌های پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «... يَسْأَلُ النَّاسَ عَمَّا فِي النَّاسِ ...»؛ و از مردمان درباره آنچه میان

ایشان می‌گذشت می‌پرسید (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۳۱۸؛ ابن‌بابویه، ۱۴۰۳ق: ۸۲؛ طبرسی، ۱۴۱۲ق: ۱۴). آگاهی مسئولان از همه آن‌چه در جامعه می‌گذرد و در درون خانواده‌ها جریان دارد و افراد با آن‌ها درگیر هستند، از ویژگی‌های انسان‌های صالح و شایسته و خدایی است (حکیمی، ۱۳۹۱: ۲۷). همچنین در سخن دیگری در توصیف ایشان می‌فرمایند: «کان متواصل الأحزان دائم الفكر لیست له راحة»؛ آن حضرت پیوسته محزون و همیشه در فکر بودند، آسایش و راحتی نداشتند (ابن‌بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۳۱۷؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۱۹۳). متولیان تربیت نیز دارای احساس‌هایی شورانگیز و دل‌هایی دردمند و سوزان داشته باشند، به‌ویژه در دوره‌ای که به فرمایش امام رضا^(ع) که به نقل از پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «زمانی برای مردمان فراخواهد رسید که قلب مومن در درونش آب می‌شود، چنان‌که سرب در آتش و این به خاطر بلاها و پیشامدهایی است که در دین آنان پدید می‌آید و نمی‌توانند آن را تغییر دهند» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۵۱۸؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶: ۱۴۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۸: ۴۸) دلسوزی و دیگرخواهی هرچه بیشتر باشد برای رفع مشکلات مهم و حیاتی‌تر است و چون عقیده و دین و ایمان به خدا و آخرت بزرگ‌ترین مسئله انسان است و به زندگی جاودان بشری مربوط است، مومنان برای ایمان و عقیده دیگران بیش از هرکس دلسوزی می‌کنند و خود را در این راه مسئول می‌شناسند (حکیمی، ۱۳۹۱: ۸۷). چرا که اگر خانواده و سایر متولیان تربیت برنامه‌ای برای تربیت دینی فرزندان نداشته باشند، حضور کودکان و نوجوانان در فضای مجازی حکم همنشینی با اشرار را پیدا خواهد کرد که زمینه‌ساز بدگمانی به نیکان می‌شود. حضرت رضا^(ع) در این‌باره فرموده‌اند: «مُجَالَسَةُ الْأَشْرَارِ تُورِثُ سُوءَ الظَّنِّ بِالْأَخْيَارِ...»؛ همنشینی با اشرار و بدکاران موجب بدبینی نسبت به نیکان و درستکاران می‌شود (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۵۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱: ۱۹۱).

پس مسئله آشنا کردن خانواده با فضای مجازی و خطرات آن، خود یکی از مباحث مهم تربیت در فضای مجازی است که باید هر چه سریع‌تر مورد توجه قرار گیرد، چرا که خانواده اولین و مهم‌ترین کانون تربیت است که اگر در آن مسائل تربیتی مورد توجه قرار گیرد،

گام بزرگی در راستای تربیت فرزند برداشته شده است. امام رضا^(ع) درباره دشواری کار تربیت می‌فرماید: «... وَالْأَدَبُ كُفَّةٌ فَمَنْ تَكَلَّفَ الْأَدَبَ قَدَرَ عَلَيْهِ...»؛ تربیت دشوار است، هرکس دشواری آن را بر خویش هموار کند بدان دست یابد (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۱: ۲۴؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ج ۴۴۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ج ۱: ۱۰۹؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۱: ۷۷). این روایت از امام هشتم^(ع) نشانگر این مطلب است که خانواده باید برای تربیت فرزندان برنامه داشته باشد و سعی شود محیط تربیتی خوبی در خانواده برای رشد فرزندان فراهم شود و البته که این تلاش به نتیجه خواهد رسید. کودک حتی قبل از تولد نیز در محور تربیت خانواده قرار دارد و پس از تولد نیز در تمام دوره‌های تربیتی خود، با خانواده ارتباط دارد. به‌ویژه در دوران کودکی و نوجوانی که پایه و اساس تربیت در حال شکل‌گیری است، کودک با خانواده به‌طور ویژه در ارتباط است. بنابراین اهمیت پرداختن به موضوع خانواده و نقش تربیتی آن، بسیار واضح و روشن است (حکیمی، ۱۳۷۴: ۱۱). بیشتر مردم به اهمیت خانواده در اشاعه تربیت اعتراف دارند، به طوری که طرز اخلاق و رفتار هرکس در کانون خانواده شکل می‌گیرد و قسمت اعظم توفیق او در آینده بستگی به محیط فرهنگی خانواده دارد (مایر، ۱۳۷۴: ج ۱: ۱۴). قرآن کریم در ارائه یک الگوی تربیتی داستان نصیحت و اندرزهای لقمان حکیم به فرزندش را بیان می‌کند: «وَ إِذْ قَالَ لِقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعْظُمُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ»؛ و [یاد کن] هنگامی را که لقمان به پسر خویش در حالی که وی او را اندرز می‌داد گفت: ای پسرک من، به خدا شرک می‌آور که به راستی شرک ستمی بزرگ است (لقمان، ۱۳).

همچنین در قرآن کریم اشاره‌ای به مسئولیت انسان در قبال تربیت خانواده آمده است که بعد از تربیت خود فرد باید صورت بگیرد، چنان‌که آیه ۶ سوره مبارکه تحریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَ يَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید خودتان و کسانتان را از آتشی که سوخت آن مردم و سنگ‌هاست حفظ کنید. بر آن [آتش] فرشتگانی خشن [و]

سخت‌گیر [گمارده شده] اند از آن چه خدا به آنان دستور داده سرپیچی نمی‌کنند و آن چه را که مامورند انجام می‌دهند.

بنابراین بر فرد مسلمان لازم است که ابتدا با ترک معاصی و انجام اعمال خیر نفس خودش را تربیت کند و سپس خانواده‌اش را امر به این‌گونه اعمال کند. مؤمن باید مسائل دینی را برای خانواده‌اش بیان کرده و یا آن‌ها را به فراگیری مسائل دینی و عمل به آن ترغیب کند (حجازی، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۷۰۵).

قرآن کریم دلیل عدم پذیرش دین الهی از سوی برخی از کافران را چنین معرفی می‌کند که کافران می‌گویند: پدر و مادران ما نیز بر این دین بوده‌اند. از این کلام فهمیده می‌شود که توجه به تعلیم و تربیت به‌ویژه این‌که به وسیله والدین صورت بگیرد، بر اذهان مردم بسیار مؤثر است و اکثر مردم در مرتبه اول تحت تربیت و تعلیم پدر و مادر قرار گرفته و افکار و آداب آن‌ها در قلوب فرزندان به نحو طبیعی ثابت و راسخ می‌شود (مصطفوی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۳۲۰). پس باید اعتراف کرد که محیط تربیتی خانواده در سرنوشت فرزندان، فوق‌العاده مؤثر است (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۳۳). اگر در دوران کودکی و قبل از شکل گرفتن شخصیت یک فرد، کار تربیتی آغاز شود، بالطبع تربیت موفق‌تری حاصل خواهد شد (نجفی خمینی، ۱۳۹۸ق، ج ۲: ۳۹۵). والدین باید برای تربیت دینی فرزندان خود برنامه داشته باشند و متناسب با سن آن‌ها، زمینه را برای تربیت دینی کودکان شان فراهم کنند (مدرسی، ۱۴۱۹ق، ج ۸: ۳۳۵).

۳. تولید و توسعه تولیدات فرهنگی متناسب با دین در فضای مجازی

یکی دیگر از زمینه‌های چالش‌برانگیز در فضای مجازی در عرصه تربیت، حجم کم برنامه‌های سالم و متناسب با فرهنگ ملی و اسلامی، در مقایسه با حجم برنامه‌های مخرب فضای مجازی است. حضور مصلحان دلسوز در فضای مجازی را نمی‌توان نادیده انگاشت، اما حضور مخربانه شیطان‌صفتان، به شدت فضای مجازی را تحت کنترل خود گرفته است.

در مقابله با این چالش، بهترین راهکار جایگزینی فرهنگی و توسعه و تولید محصولات فرهنگی متناسب با دین در فضای مجازی است. ایجاد سایت‌هایی جامع، پویا، به‌روز و چندزبانه درباره آموزه‌های دینی که بتواند این آموزه‌ها را تبیین کند و تمام شبهات و سؤالات مطرح شده در این زمینه را پاسخ گوید، راهکار مهم دیگری است. تربیت جهادگران مجازی در برابر تهاجم دشمن، دیگر شیوه تقابل است. این جهادگران، باید آموزش‌های مهارتی لازم در دو جنبه علمی و فنی مانند علوم رایانه‌ای، زبان خارجی و ... را به‌طور دقیق و حساب شده فرا بگیرند. ناگفته نماند که دشمنان برای مقابله با فرهنگ اسلام از پشتوانه مالی و فنی بسیاری زیادی بهره می‌گیرند که نمود آن را می‌توان در تعداد، تنوع و فناوری سایت‌ها، کتاب‌ها و نرم‌افزارهای آنان دید؛ ولی از آن‌جا که ما معتقدیم بُعد علمی و کلامی شیعه قادر به پاسخ‌گویی به هر شبهه و به دنبال آن، پیروزی در هر میدانی است، کافی است با تربیت و تبلیغ کاربران زنده فنی به همراه پشتوانه و عقبه عظیمی که در اختیار داریم، به جنگ با دشمن برویم. این جهاد را می‌توان از طریق ایجاد وبلاگ‌های پاسخ‌گویی، ورود به عرصه چت و ... پی گرفت. حضرت رضا^(ع) می‌فرمایند:

رَحِمَ اللهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمَرَنَا فَقُلْتُ لَهُ فَكَيْفَ يُجِيبِي أَمْرُكُمْ قَالَ يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا؛ خدا رحمت کند آن کس که امر ما را زنده بخرد، راوی می‌گوید: گفتیم: چگونه امر شما را زنده بخاریم؛ فرمود: با تعلیم علوم ما به مردم، زیرا اگر مردم زیبایی‌های کلام ما را بدانند از آن تبعیت می‌کنند (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۱۸۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲: ۳۰؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۱۸۰).

همچنین فرموده‌اند:

رَحِمَ اللهُ عَبْدًا حَبِيبًا إِلَيَّ النَّاسِ وَ لَمْ يَبْغِضْنَا إِلَيْهِمْ وَ أَيْمَ اللهُ لَوْ يَرَوْنَ مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَكَانُوا أَعَزَّ وَ لَمَا اسْتَطَاعَ أَحَدٌ أَنْ يَتَعَلَّقَ عَلَيْهِمْ بِشَيْءٍ؛ رحمت خدا بر آن بنده‌ای که ما را نزد مردم محبوب گرداند و منفور آنان نکند. به خدا قسم، اگر محاسن سخن ما را روایت می‌کردند، ارجمندتر بودند و هیچ‌کس نمی‌توانست بدان‌ها هیچ نسبتی بدهد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۷۵: ۳۴۸).

همچنین فرموده‌اند:

مَنْ جَلَسَ مَجْلِسًا يُجَيِّبُ فِيهِ أَمْرًا لَمْ يُبَيِّنْ قَلْبُهُ يَوْمَ تَمُوتُ الْقُلُوبُ؛ هر کس در مجلسی بنشیند که امر ما در آن زنده می‌شود دل او نمیرد آن روز که دل‌ها همه خواهد مرد، از امام رضا^(ع) سوال شد چگونه امر شما زنده نگاه دارند؟ فرمودند: «يتعلم علومنا و يعلمها الناس...»؛ به این که علوم ما را بیاموزد و به مردمان آموزش دهد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۹۴؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۷۳؛ الراوندی، ۱۴۰۷ق: ۲۷۸؛ طبرسی، ۱۳۸۵ق: ۲۵۷؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۴: ۵۰۲؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۵۰۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۱۹۹؛ جزایری، ۱۴۲۷ق، ج ۱: ۱۸۵).

این روایات همه بر این مسئله تأکید می‌کند که توسعه و تولید محصولات دینی و عرضه آن در فضای مجازی خود راهکار مهمی در مقابله با از بین بردن چالش‌های تربیتی فضای مجازی است و به نوعی احیای معارف اسلام خواهد بود. همچنین بررسی سیره رضوی نیز نشان می‌دهد که امام رضا^(ع) در زمان خود با وجود حکامی چون مأمون با تدابیر خود فضای مناسبی را برای نشر فرهنگ اسلام به وجود آوردند. یکی از روش‌های امام^(ع) امر به معروف بود که پیوسته آن را به اصحاب سفارش می‌کرد و می‌فرمود: «إذا امتی تاوالت الأمر بالمعروف والنهی عن المنکر فلیأذنوا بوقاع من الله تعالی»؛ هر گاه امت من امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنند، باید در انتظار عذاب پروردگار باشند (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۳۸۲). امام^(ع) نه تنها مردم را به امر به معروف و نهی از منکر دعوت می‌کردند، بلکه خود نیز به اجرای این فریضه الهی می‌پرداختند تا فساد و فحشای دشمن را خنثی کنند. در کتاب ارشاد ذکر شده است که علی بن موسی^(ع) در خلوت، مأمون را بسیار نصیحت می‌کردند و از خداوند عزوجل بیم می‌دادند و کارهای خلافی را که انجام می‌داد، تقبیح می‌کردند (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۶۹).

۴. نظارت و همراهی با فرزندان در استفاده از فضای مجازی

خطرها و آسیب‌های اینترنت که همه کاربران در معرض آن قرار دارند، برای کودکان و

نوجوانان خطری مضاعف محسوب می‌شود، چرا که شرایط سنی، امکان مواجهه درست با این خطر را برای آن‌ها مشکل‌تر می‌کند. قرار گرفتن در معرض محتوای هرزه‌نگارانه، تنها یکی از این خطرهایست. در مقابله با این چالش، یکی از راهکارهای کارآمد، نظارت و همراهی والدین با فرزندان در استفاده از فضای مجازی است. بدیهی است که اگر خودکنترلی از سوی فرزندان و نظارت از سوی والدین نباشد امکان فساد و تباهی فراهم می‌شود. حضرت رضا^(ع) در این باره می‌فرمایند:

إِذَا فَعَلَ النَّاسُ هَذِهِ الْأَشْيَاءَ وَازْتَكَبَ كُلُّ إِنْسَانٍ مَا يَشْتَهِي وَيَهْوَاهُ مِنْ غَيْرِ مُرَاقَبَةٍ لِأَحَدٍ كَانَ فِي ذَلِكَ قَسَادُ الْخَلْقِ أَجْمَعِينَ؛ زمانی که مردمان به کارهای ممنوع دست زدند و هرکس هر چه دلش خواست عمل کرد، بدون آن که کسی نظارت کند (در این صورت) مردم همگی به فساد و تباهی دچار می‌شوند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق: ج ۲: ۹۹؛ همان، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۵۲؛ حکیمی، ۱۳۸۰: ج ۲: ۶۴۷).

سیره حضرت رضا^(ع) نیز نمایانگر این مطلب است که ایشان همواره به شکل‌های گوناگون همچون نامه و پیام‌های شفاهی از دور بر وضعیت فرزندش حضرت جواد^(ع) نظارت می‌کردند و راهنمایی‌های لازم را به ایشان ارائه می‌دادند. چنان‌که پیش از رفتن به خراسان درباره فرزندانش آن چه شایسته بود، سفارش فرمودند (حراعلی، ۱۴۰۹ق، ج ۹: ۴۶۳).

بررسی‌ها در سیره رضوی نشان می‌دهد که نظارت خود یکی از راه‌های تربیت است و باید بدان اهتمام گماشت. درباره فضای مجازی نیز یکی از راهکارهای جلوگیری از آسیب‌های محیط ناسالم مجازی، نظارت و همراهی والدین است. به نظر می‌رسد از نقش چشمگیری که نهاد خانواده می‌تواند در این بین ایفا کند، غفلت شده است. خانواده‌ها می‌توانند نقش زیادی در نظارت بر استفاده فرزندان‌شان از اینترنت داشته باشند و از گرفتار شدن آن‌ها در آسیب‌های اینترنتی از جمله هرزه‌نگاری جلوگیری کنند (نوربخش و مولایی، ۱۳۹۰: ۱۳۳). البته چنان‌که قبلاً نیز بیان شد، به این منظور باید سواد رسانه‌ای خانواده را

هم ارتقا بخشید. سواد رسانه‌ای شامل مجموعه‌ای از چشم‌اندازهاست که مخاطبان به طور فعالانه برای در معرض رسانه‌ها قرار گرفتن از آن استفاده می‌کنند (پاتر، ۱۳۸۵: ۱۷). از همین منظر می‌توان به نقش خانواده در کنترل استفاده کودکان و نوجوانان از رسانه‌های جدید اشاره کرد. نظارت کافی از سوی خانواده‌ها بر استفاده فرزندان شان از اینترنت وجود ندارد، زیرا تعداد زیادی از والدین از فعالیت‌های اینترنتی و دسترسی فرزندان به سایت‌های مخرب بی‌اطلاع‌اند.

۵. ترغیب به استفاده کمتر از فضای مجازی و ایجاد جایگزین

امروزه اینترنت در زندگی اجتماعی، جای دوستان و نزدیکان را گرفته و در حقیقت جایگزین روابط دوستانه و فامیلی شده است. افرادی که ساعت‌ها وقت خود را در سایت‌های اینترنتی می‌گذرانند بسیاری از ارزش‌های اجتماعی را زیر پا می‌نهند. چرا که فرد دیگر فعالیت‌های اجتماعی خود را کنار می‌گذارد و به فعالیت‌های فردی روی می‌آورد. «نتایج پژوهش شاندرز نشان داد که استفاده زیاد از اینترنت با پیوند ضعیف اجتماعی مرتبط است. برعکس کاربرانی که از اینترنت کمتر استفاده می‌کنند، به طور قابل ملاحظه‌ای با والدین و دوستانشان ارتباط بیشتری دارند.» (صبوری خسروشاهی، ۱۳۸۶: ۱۴). بررسی محققان نشان می‌دهد شاید هیچ‌گاه کاربران اینترنت از افسردگی و انزوای اجتماعی خود آگاه نباشند و در صورت آگاهی آن‌را تایید نکنند اما ماهیت کار با اینترنت چنان است که فرد را در خود غرق می‌کند و مانع از ارتباط اجتماعی او با محیط فیزیکی اطراف می‌شود. کودکان و نوجوانانی که بی‌اندازه در فضای مجازی حضور دارند، کمتر تمایل به شرکت در جلسات عمومی و خانوادگی از خود نشان می‌دهند و تنهایی و ارتباط نداشتن را بر این گونه روابط ترجیح می‌دهند. این مسئله در بلندمدت آثار سوء زیادی را به بار خواهد آورد به طوری که شاید کودک یا نوجوان هرگز نتوانند جایگاه اجتماعی مناسبی را برای خود کسب کنند یا هرگز نتوانند از حقوق اجتماعی خود دفاع کنند. حال با توجه به این که محیط تربیتی نقش مهمی

در تربیت دارد و یکی از راهکارهای قرآن، هجرت از محیط کفر، به محیط‌های توحیدی است، چنان‌که می‌فرماید: «وَمَنْ يَهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً»؛ و هر که در راه خدا هجرت کند در زمین اقامتگاه‌های فراوان و گشایش‌ها خواهد یافت (النساء، ۱۰۰) در برخی موارد لازم است که انسان محیط بد را رها و به محیط سالم هجرت کند. چنان‌که در مقام عمل عده‌ای از مومنان در طول تاریخ، از محیط زندگی خارجی خود بیرون آمده و به سوی محیط سالم و دینی هجرت کرده، و برای ادامه زندگی خود و عائله خود، محل امن و مساعدی انتخاب کرده، تا بی‌مانع برای اجرای برنامه الهی و دینی خود موفق باشند. آری محیط تاریک و آلوده بزرگ‌ترین مانع از رشد معنوی و پیشرفت روحی انسان است و از این لحاظ هجرت به دارالکفر (اگر مانع از اجرای برنامه‌های الهی و دینی انسان شود) ممنوع و از معاصی کبیره شمرده شده است (مصطفوی، ۱۳۸۰، ج: ۲۴). با این توضیح، به نظر می‌رسد یکی از راهکارهای بهبود محیط تربیتی فرزندان، ترغیب به استفاده کمتر از فضای مجازی و حضور بیشتر در محیط‌های حقیقی و فیزیکی و شرکت در بازی‌های گروهی باشد. حضرت رضا^(ع) در توصیه‌ای به حضرت عبدالعظیم^(ع) فرمودند: «به دوستان من بگو راه نفوذ شیطان را بر خود ببندند» (مفید، ۴۱۴ق: ۲۴۷). حال اگر فضای مجازی به میدانی برای تخریب معنویت‌گرایی کودکان و نوجوانان و عرصه‌ای برای پیشبرد اهداف شیطانی تبدیل شده است، بهتر است تا حد امکان از حضور بی‌دلیل در فضای مجازی جلوگیری شود تا زمینه‌های لازم برای رفع آسیب‌های فضای مجازی فراهم شود.

از طرفی حضور زیاد در فضای مجازی، کودکان و نوجوانان را با مشکل اجتماعی نشدن و گوشه‌گیری مواجه می‌کند، در حالی که بررسی سخنان و سیره حضرت رضا^(ع) نشان می‌دهد، ایشان همواره به صله رحم و گسترش روابط بین افراد جامعه تاکید داشته‌اند. حضرت رضا^(ع) در این باره می‌فرمایند:

إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَمَرَ بِثَلَاثَةِ مَقْرُونٍ بَيْنَهُمَا ثَلَاثَةُ أُخْرَى... وَأَمَرَ بِاتِّقَاءِ اللَّهِ وَصَلَةِ الرَّحِمِ فَمَنْ لَمْ يَصِلْ رَحِمَهُ لَمْ يَتَّقِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ؛ خدای بزرگ به سه کار فرمان داده است که باید با سه

کار دیگر همراه باشد... و به تقوای الهی همراه با صلح و رحمت امر فرموده است پس هرکس روابط خانوادگی را رعایت نکند به تقوای الهی دست نیافته است (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۵۶؛ همان، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۵۸؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۹: ۲۵).

این روایت و سایر سخنان حضرت در این باره (ر.ک: ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۵۵، مفید، ۱۴۱۴ق: ۲۴۷) و همچنین بررسی نمونه‌های عینی در سیره حضرت (ر.ک: منسوب به امام رضا^(ع)، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۱۶۰-۱۵۳؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۹: ۴۶۳) خود به وضوح اهمیت ارتباط با دیگران و اجتماعی بودن را بیان می‌دارد. لذا ترغیب به استفاده کمتر از فضای مجازی و حضور در محافل اجتماعی و خانوادگی خود به عنوان یک راهکار در مقابله با آسیب‌های فضای مجازی مطرح خواهد بود.

۶. تقویت عقاید و باورهای دینی

بهترین راهکاری که در مواجهه با آسیب‌ها و چالش‌های فضای مجازی می‌توان ارائه داد، تقویت عقاید و باورهای دینی است. این تقویت و استحکام‌بخشی، به‌ویژه درباره باورهایی که دشمن روی آن‌ها تمرکز بیشتری کرده و سعی در تخطئه و یا به انحراف کشیدن آن‌ها دارد، ضروری‌تر به نظر می‌آید. این راهکار، عمومی است و هر انسان متعهدی باید خود را مجهز به این سلاح کند. در حقیقت در مقام تربیت باید چنان تربیت شویم که فساد محیط و جامعه در ما تأثیر نگذارد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۳: ۱۷۹). یکی از کارآمدترین راه‌ها برای مقابله با نکات منفی فناوری اطلاعات در فضای مجازی تربیت افراد براساس اخلاق اسلامی و دینی است که افراد از درون کنترل می‌شوند. یعنی التزام قلبی پیدا می‌کنند که به طرف کارها یا موارد ناشایست نروند. قرآن مجید یکی از اهداف اصلی بعثت پیامبر^(ص) را تزکیه نفوس و تربیت انسان‌ها و پرورش اخلاق حسنه می‌داند، جایی که در سوره جمعه آیه ۲ می‌فرماید:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ
وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ؛ او کسی است که در میان جمعیت درس نخوانده رسولی

از خود آن‌ها برانگیخت که آیات خود را بر آن‌ها می‌خواند و آن‌ها را تزکیه می‌کند و به آنان کتاب و حکمت می‌آموزد هر چند پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند. (الجمعه، ۲).

این آیه و تأکیدهای پی در پی قرآن مجید، دلیل روشنی بر اهمیت پرورش اخلاق و تزکیه نفوس است. در واقع نظر تربیتی اسلام این است که ابتدا باید به تربیت افراد همت گماشت تا جامعه هم تربیت شود، زیرا این افراد هستند که جامعه را می‌سازند. از طرفی اسلام صحیح بودن و کارآمد بودن این روش را نیز در عمل به اثبات رسانده است. به طوری که در مدت زمانی نه چندان طولانی، تمدنی پویا ایجاد کرده است (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۱۳).

اگر کاربر فضای مجازی سخن امام رضا^(ع) را که می‌فرماید:

إِنَّا وَجَدْنَا كُلَّ مَا أَحَلَّ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فِيهِ صَلَاحَ الْعِبَادِ وَبَقَاؤُهُمْ وَهُمْ إِلَيْهِ الْحَاجَّةُ الَّتِي لَا يَسْتَعْنُونَ عَنْهَا وَوَجَدْنَا الْمُحْرَمَ مِنَ الْأَشْيَاءِ لَا حَاجَةَ بِالْعِبَادِ إِلَيْهِ وَوَجَدْنَا مُفْسِدًا دَاعِيًا الْقَنَاءَ وَالْهَلَكَ؛ ما دانستیم که هر چه را خدای بزرگ حلال کرده است صلاح و بقای بندگان در آن است و بدان نیاز دارند و از آن بی‌نیاز نیستند و دانستیم که هر چیز را که حرام و ممنوع کرده است نیازی بدان نیست و فسادانگیز است و به نابودی می‌کشاند (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۲۷۹؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۵: ۵۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶: ۹۳؛ حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۱۷۳).

به یاد داشته باشد و بدان التزام عملی نیز پیدا کند، هرگز در معرض خطرات و آسیب‌های فضای مجازی قرار نخواهد گرفت. زیرا اگر انسان‌ها به‌ویژه کودکان و نوجوانان، معتقد و متخلق به اخلاق دینی تربیت شوند، ملکه‌های اخلاقی نهادینه شده در وجود فرد او را از رفتارهای ضد اخلاقی در فضای واقعی و مجازی برحذر خواهد داشت. اگر فضای مجازی را مقید به حوزه دین کنیم در این صورت کاربران و ساکنان این دنیای مجازی متاثر از آموزه‌های دینی صبغه‌های اخلاقی خود را خواهند داشت که تجاوز به حریم دیگران و مشاهده صور قبیحه و ورود به کازینوها و قمارخانه‌های مجازی را بر خود حرام می‌دانند. در این صورت بروز و ظهور ملکات اخلاقی که ثمره تقوا و پرهیزکاری است در فضای دینی مجازی قابل درک و مشاهده خواهد بود. برای یک متدین پذیرش اصول اخلاق و فناوری

نه تنها سخت و دشوار نیست که آن را سازگار با طبع و عقاید خود می‌داند. لذا عمل و پایبندی به این اصول در فضای دینی مجازی از او یک متخلق به اخلاق فناوری می‌سازد.

بررسی سیره حضرت رضا^(ع) نشان می‌دهد که ایشان تاکید زیادی بر مسئله تقویت عقاید داشته‌اند. حضرت رضا^(ع) در هر فرصتی سعی کردند تا پایه‌های عقاید و باورهای مخاطبان را محکم کرده و با استفاده از همین عامل مهم تحول عظیمی در فرهنگ جامعه زمانه خودشان ایجاد کردند. برگزاری جلسات خانگی (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱۲: ۱۷۲)، حضور در میان مردم و پاسخ‌گویی به سوالات آن‌ها، سفر به بصره و کوفه (ابن الفقیه، ۱۴۱۶ق: ۲۵۹-۲۴۰) و برگزاری جلسات پرسش و پاسخ در آن‌جا، حضور موثر در مناظرات (راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۳۵۱-۳۴۱؛ طبرسی، ۱۴۲۲ق: ۴۱۸-۴۱۴؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۴۰۱؛ مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۴۳۲؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴: ۲۵) و... همه و همه به این نکته دلالت دارد که حضرت در هر فرصتی برای استحکام پایه‌های اعتقادی باورهای مخاطبان بهره برده‌اند و این مهم خود می‌تواند به عنوان یک راهکار کارآمد و موثر در مواجهه با فضای مجازی شبیه‌سازی و الگوبرداری شود.

۷. بصیرت‌بخشی و آگاهی دادن به کاربران

«بصیرت» در اصطلاح عبارت است از آن معرفتی که انسان به واسطه آن میان حق و باطل در امور دینی و دنیوی تمیز می‌گذارد. (طوسی، ۱۴۱۴ق، ج ۶: ۲۰۵). یکی از آیات مهم در خصوص بصیرت آیه «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ»؛ بگو: این است راه من، که من و هر کس (پیروم) کرد با بینایی به سوی خدا دعوت می‌کنیم، و منزّه است خدا و من از مشرکان نیستم (یوسف، ۱۰۸). طبرسی در ذیل این آیه بصیرت را به معنی «یقین و معرفه و حجة قاطعة لا علی وجه التقليد» ذکر کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۴۱۱). همچنین قرآن کریم در مورد ارزش بصیرت

می‌فرماید: «وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَ الْبَصِيرُ»؛ و نابینا و بینا یکسان نیستند (فاطر، ۱۹). یا در آیه دیگری خطاب به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَ الْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ»؛ بگو: آیا نابینا و بینا یکسان است؟ آیا تفکر نمی‌کنید (الانعام، ۵۰). همچنین قرآن کریم یکی از صفات عبدالرحمان را بصیرت و بینش دقیق بیان فرموده: «وَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخْرُجُوا عَلَيْهَا صُمًّا وَ عُمِيَانًا»؛ بندگان رحمان چون متذکر آیات پروردگارشان می‌شوند و حکمت و موعظه‌ای از قرآن او و یا وحی او می‌شنوند، کورکورانه آن را نمی‌پذیرند (الفرقان، ۷۳) و بدون این‌که تفکر و تعقل کنند بیهوده و بی‌جهت، دل به آن نمی‌بازند، بلکه آن را با بصیرت می‌پذیرند و به حکمت آن ایمان آورده به موعظه آن متعظ می‌شوند و در امر خود، بر بصیرت و بر بینه‌ای از پروردگار خویش‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۲۴۴). امام رضا^(ع) اصلی‌ترین عبادت را اندیشیدن و بهره‌وری از خرد می‌داند و می‌فرماید: «لیست العبادة كثرة الصيام و الصلوة، واما العبادة كثرة التفكير في امر الله»؛ عبادت، زیادی روزه و نماز نیست؛ بلکه بسیار اندیشیدن در امر خداوند است (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۵۶). همچنین می‌فرماید: «العاملُ عَلِيٍّ غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَيَّ غَيْرِ الطَّرِيقِ لَا يَزِيدُهُ سُرْعَةُ السَّيْرِ إِلَّا بُعْدًا عَنِ الطَّرِيقِ»؛ آن کس که بدون بصیرت دست به کاری زند به کسی ماند که در بیراهه سیر کند هرچه تندتر گام بردارد از راه دورتر می‌شود (منسوب به علی بن موسی الرضا^(ع)، ۱۴۰۶ق: ۳۸۱؛ برقی، ۱۴۱۳ق، ج ۱: ۱۹۸؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۱۹۸). حضرت علی^(ع) از دست دادن چشم را آسان‌تر و کم‌ضررتر از فقدان دانایی می‌شمارند و می‌فرماید: «فَقَدْ الْبَصَرَ أَهْوَنُ مِنْ فَقْدِ الْبَصِيرَةِ»؛ چشم سر را از دست دادن آسان‌تر است تا چشم دل (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۳۵۸؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۴۸۱).

یکی از دیگر راهکارهای کارآمد مقابله با چالش‌های تربیت در فضای مجازی، بصیرت‌بخشی و آگاهی دادن به کاربران است. بسیار واضح و روشن است که بسیاری از فعالیت‌های تخریب‌گرایانه فرهنگی-مذهبی که در فضای مجازی صورت می‌پذیرد، از سوی جبهه دشمنان اسلام و دین و معنویت طراحی و عرضه شده است و هدف آن‌ها نیز دور کردن کاربران مسلمان از معارف ناب اسلام و روی آوردن به اسلام آمریکایی و

تضعیف عقاید کاربران است. حال اگر کاربری که قصد استفاده از فضای مجازی را دارد، این مسئله را به خوبی بداند، در مقابل آن جبهه گرفته و هرگز تحت تاثیر این گونه آسیب‌ها قرار نخواهد گرفت.

۸. بهره‌گیری از اصول تربیتی اسلامی

از دیگر راهکارهای تربیت در فضای مجازی، بهره‌گیری از اصول تربیتی اسلامی است. بررسی آیات قرآن کریم و سیره اهل بیت^(ع)، اصول و ضوابط و قواعد بسیاری را در عرصه تربیت تبیین می‌کند که همین اصول می‌تواند در عرصه تربیت در فضای مجازی نیز مورد استفاده قرار گیرد. اصولی مانند تشویق، تنبیه، تکرار، تذکر و... در این روش والدین و مربیان می‌توانند با توجه به شرایط مخاطب او را به استفاده بهینه از فضای مجازی تشویق کنند و در صورت نیاز او را مورد بازخواست و تنبیه قرار دهند. در واقع هنگامی که فرزندان از جنبه‌های مثبت اینترنت استفاده می‌کنند مورد تحسین قرار گیرند تا در دفعات بعدی به این روند ترغیب شوند.

تشویق و تنبیه

در قرآن کریم، تشویق و تهدید در بسیاری از موارد در کنار هم قرار دارند، قرآن کریم درباره پیامبران می‌فرماید: «وَمَا نُزِّلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ فَمَنْ آمَنَ وَ أَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ»؛ و ما پیامبران [خود] را جز بشارت‌گر و هشداردهنده نمی‌فرستیم، پس کسانی که ایمان آورند و نیکوکاری کنند بیمی بر آنان نیست و اندوهگین نخواهند شد (الانعام، ۴۸).

تشویق در کنار تهدید، یکی از شیوه‌های تربیتی قرآن کریم است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۳۹۲). گاهی ابتدا مسئله تشویق برجسته شده و پس از آن تنبیه مطرح شده است و گاهی به تناسب آیات و فضای سخن مسئله به عکس طرح شده است. تشویق نیکوکاران به

دنبال تهدید بدکاران، یک اصل تربیتی دانسته است (همان، ج ۱: ۴۷۷). در واقع می‌توان گفت که ارشاد و تربیت، بر دو پایه بیم و امید و کيفر و پاداش استوار است (همان، ج ۳: ۲۶۱). تشویق و تنبیه، هر دو، سازنده و تربیت کننده‌اند، (همان، ج ۴: ۲۱۴) اما بر اساس آیه ۱۶۰ سوره انعام، در شیوه تربیتی اسلام، تشویق ده برابر تنبیه است. «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ»؛ هر کس کار نیکی بیاورد، ده برابر آن [پاداش] خواهد داشت و هر کس کار بدی بیاورد، جز مانند آن جزا نیابد و بر آنان ستم نرود (الانعام، ۱۶۰). در حقیقت جایگاه تشویق در نظام تربیتی اسلام، والاتر و از اهمیت بیشتری برخوردار است. در کار تربیتی اسلامی، تشویق باید بیش از تنبیه و مجازات باشد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۵: ۲۰۴). البته تشویق دارای مراحل است که در تشویق باید رعایت شود. برای تأثیر بیشتر، شیوه تبلیغ و تشویق، باید مرحله‌ای باشد (همان، ج ۲: ۳۶۱). نکته دیگر در مورد تشویق ذکر این مطلب است که تشویق‌ها لازم نیست، همیشه مادّی باشد، بلکه گاهی تشویق معنوی کارسازتر است (همان، ج ۵: ۱۳۸) و در همین راستا باید در نظر داشت که تشویق کردن و پاداش دادن باید به سرعت انجام گیرد، ولی در کيفر دادن و تنبیه نباید عجله کرد (همان، ج ۷: ۲۲۱). در کار تربیتی همیشه تشویق و محبت کارساز نیست، (همان، ج ۹: ۳۱۵) و گاهی در تربیت، تهدید هم لازم است. (همان: ۱۷۲) در حقیقت براساس برخی آیات قرآن؛ قهر، بی‌اعتنایی و بایکوت، از شیوه‌های تربیتی برای متخلّفان و مجرمان بیان شده است (همان، ج ۵: ۱۵۸). البته باید توجه داشت که تنبیه باید بعد از تذکر باشد (همان، ج ۸: ۳۷۴).

حضرت رضا^(ع) در سخنی در توصیف پیامبر اکرم^(ص) می‌فرماید: «وَيُحَسِّنُ الْحَسَنَ وَيَقْوِيهِ وَيَقْبِضُ الْقَبِيحَ وَيُوهِنُهُ»؛ پیامبر^(ص) کار نیک را نیک می‌شمرد و تشویق و تقویت می‌کرد و کار زشت را زشت معرفی می‌کرد و به نکوهش آن می‌پرداخت (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۳۱۸؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۸۲؛ بحرانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۱۷۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۶: ۱۵۱).

تکرار و تذکر

یکی دیگر از اصول تربیتی اسلام تکرار است. از آنجا که نفس آدمی بسیار غافل است و خیلی زود از مسیر تربیتی خود منحرف می‌شود، مسئله تکرار در مسائل تربیتی بسیار حائز اهمیت بوده که باید مورد توجه قرار گیرد. توضیح بیشتر این‌که زمانی مربی در کار خود موفق خواهد بود که نکات و تذکرات تربیتی خود را دایم تکرار کند تا این تذکرات با تمرین زیاد در دل و جان مخاطب نفوذ کند. در واقع تکرار در هدایت و تربیت لازم و ضروری است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۳۸۶). از آنجا که تذکر و تکرار از اصول مهم تربیت است، در قرآن کریم نیز تذکرات الهی با تداوم و تکرار همراه است، در واقع تذکر و تربیت ملازم یکدیگراند (همان، ج ۷: ۴۲۴). درباره تذکر باید گفت که تذکر لحظه‌ای کارساز نیست، زیرا به طور مثال هر مجرمی برای یک لحظه متذکر می‌شود، پس تذکر باید استمرار داشته باشد تا نتیجه مطلوب حاصل شود (همان، ج ۹: ۵۰۶).

با توجه به آنچه بیان شد، بهره‌گیری از روش‌ها و اصول تربیتی اسلام که از تدبیر در آیات قرآن کریم و سیره اهل بیت^(ع) قابل استخراج است، می‌تواند به عنوان راهکارهای تربیتی در استفاده از فضای مجازی نیز مورد استفاده قرار گیرد. والدین و مربیان می‌توانند برای استفاده‌های مفید متربیان از فضای مجازی تشویق‌های مادی و معنوی در نظر بگیرند یا در عرصه بصیرت بخشی و ارتقای سطح فرهنگ از روش‌های تکرار و تذکر بهره‌مند شوند. این روش‌های موثر به ندرت راه را برای تربیت صحیح کودکان و نوجوانان فراهم می‌آورد.

نتایج و یافته‌ها

امروزه ارتباط کودکان و نوجوانان با فضای مجازی و تاثیرپذیری آنان از این فضا، امر تربیت دینی و اجتماعی را با چالش‌های فراوانی روبه‌رو کرده است.

برخی از ویژگی‌های فضای مجازی از قبیل خاستگاه غربی داشتن فضای مجازی، نامحدود بودن و عدم کنترل، تضاد فرهنگ‌ها، نبود امنیت اطلاعاتی و در خطر بودن حریم خصوصی

کاربران، مجازی بودن حقیقت در فضای مجازی و عدم تشخیص هویت، گسترش جرایم علیه عفت و اخلاق عمومی، و... زمینه را برای تخریب کار تربیت فراهم آورده و باعث اخلال در روند اخلاقی فرزندان شده است.

از جمله برخی از اختلالات اخلاقی کودکان و نوجوانان در ارتباط با فضای مجازی می‌توان به خشونت‌افزایی، شهوت‌پراکنی و ترویج فرهنگ برهنگی، گوشه‌گیر کردن فرزندان و اجتماعی نشدن و... اشاره کرد.

بررسی آیات قرآن کریم همزمان با کاوش در سیره رضوی نشان می‌دهد که برخی از مهم‌ترین راهکارهای تربیت در فضای مجازی و مقابله با آسیب‌های آن به شرح ذیل قابل ارائه است: فرهنگ‌سازی استفاده بهینه و درست از امکانات فضای مجازی، آشنا کردن متولیان تربیت با خطرات فضای مجازی، تولید و گسترش تولیدات فرهنگی متناسب با دین در فضای مجازی، نظارت و همراهی با فرزندان در استفاده از فضای مجازی، ترغیب به استفاده کمتر از فضای مجازی و جایگزین کردن فعالیت‌های گروهی و اجتماعی، تقویت عقاید کاربران، بصیرت بخشی و آگاهی دادن به کاربران و استفاده از روش‌ها و اصول تربیتی اسلام مانند تشویق، تنبیه، تکرار، تذکر و...

منابع و مأخذ

قرآن کریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی.

نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی.

ابراهیم آبادی، حسین (۱۳۹۰)، «وب کارکردهای اجتماعی و ملاحظات فرهنگی»، مجموعه مقالات فضای مجازی ملاحظات اخلاقی، حقوقی و اجتماعی، یونس شکرخواه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران: ۱۲۱-۱۰۸.

ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۱۴۰۴ق)، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، اعتقادات الإمامیه، قم: کنگره شیخ مفید.

_____ (۱۳۷۶)، امالی، تهران: کتابچی.

_____ (۱۳۸۵)، علل الشرائع، قم: نشر مومنین.

_____ (۱۳۷۸ق)، عیون اخبار الرضا^(ع)، تهران: نشر جهان.

_____ (۱۳۹۵ق)، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، تهران: اسلامیه.

_____ (۱۴۰۳ق)، معانی الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین

حوزه علمیه قم.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق)، تحف العقول، قم: جامعه مدرسین.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.

احمدی میانجی، علی (۱۴۲۶ق)، مکاتیب الأئمة علیهم السلام، قم: دارالحدیث.

اسماعیلی یزدی، عباس (۱۳۸۱)، فرهنگ تربیت، قم: انتشارات دلیل ما.

اشرفی، حسن و زهرا کاظم پور (۱۳۸۶)، جغرافیای سیاسی اطلاعات، تهران: نشر چاپار.

امینی، ابراهیم (۱۳۸۲)، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان جمهوری اسلامی ایران.

باقری اصل، رضا (۱۳۹۰)، «تبیین قانون جرایم رایانه‌ای»، مجموعه مقالات فضای مجازی ملاحظات

اخلاقی، حقوقی و اجتماعی، یونس شکرخواه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران: ۸۹-۹۸.

بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (۱۳۷۴)، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه بعثت.

_____ (۱۴۱۱ق)، حلیة الأبرار فی أحوال محمد وآله الأطهار علیهم السلام، قم: مؤسسه

المعارف الإسلامية.

- بروجردی، آقا حسین (۱۳۸۶)، *جامع احادیث الشیعة*، تهران: انتشارات فرهنگ سبز.
- بهشتی، محمد (۱۳۷۸)، *مبانی تربیت از دیدگاه قرآن*، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بیضاوی، عمر بن محمد (۱۴۰۸ق)، *انوار التنزیل و اسرار التاویل*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- پاتر، جیمز (۱۳۸۵)، «تعریف سواد رسانه‌ای»، ترجمه لیدا کاووسی، فصلنامه *رسانه*، سال هفدهم، شماره ۶۸: ۲۷-۵.
- پارسا، محمد (۱۳۷۴)، *روان‌شناسی تربیتی*، تهران: نشر سخن.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ق)، *غرر المحکم و درر الکلم*، قم: دار الکتب الإسلامی.
- جزائری، نعمت‌الله (۱۴۲۷ق)، *ریاض الأبرار فی مناقب الأئمة الأطهار*، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
- جهانگرد، نصرالله و محسن پازری (۱۳۹۰)، «توسعه حقوق و رعایت اخلاق در محیط سایبر»، مجموعه مقالات فضای مجازی ملاحظاتی اخلاقی، حقوقی و اجتماعی، یونس شکرخواه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران: ۷۲-۶۰.
- حجازی، محمد محمود (۱۴۱۳ق)، *التفسیر الواضح*، چاپ دهم، بیروت: دار الجلیل الجدید.
- حجتی، سید محمدباقر (۱۳۸۵)، *اسلام و تعلیم و تربیت*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۰)، *الجواهر السنیه فی الأحادیث القدسیه*، تهران: انتشارات دهقان.
- _____ (۱۴۱۴ق)، *هدایة الأمة إلى أحكام الأئمة علیهم السلام*، مشهد: آستانة الرضویه المقدسة، مجمع البحوث الإسلامیة.
- _____ (۱۴۰۹ق)، *وسائل الشیعة*، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام.
- حکیمی، محمد (۱۳۹۱)، *فرازهایی از سخنان امام رضا (ع)*، دفتر پنجم، مشهد: انتشارات آستان قدس.
- حکیمی، محمد رضا، محمد و علی (۱۳۸۰)، *الحیاه*، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حکیمی، محمود (۱۳۷۴)، *نگرشی بر تعلیم و تربیت کودک و نوجوان*، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- حلوانی، حسین بن محمد (۱۴۰۸ق)، *نزهة الناظر و تنبیه الخاطر*، قم: مدرسة الإمام المهدي (عج).
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۱)، «سخنرانی در جمع مردم خراسان شمالی»، www.khamenei.ir، تاریخ مشاهده: ۱۳۹۴/۱۰/۲۵.
- خوارزمی، شهیندخت (۱۳۹۰)، «شئون انسانی در فضای مجازی»، مجموعه مقالات فضای مجازی ملاحظاتی اخلاقی، حقوقی و اجتماعی، یونس شکرخواه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران: ۴۵-۳۳.
- خیری، حسن (۱۳۸۹)، *دین، رسانه، ارتباطات اجتماعی*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۵)، *سیری در تربیت اسلامی*، چاپ سوم، تهران: دریا.
- دولت، محمدعلی (۱۳۹۱)، *مبانی انسان‌شناختی و غایت‌شناختی تربیت در قرآن و حدیث*، تهران: پارس کتاب.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۴ق)، *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت: دارالعلم.
- راوندي کاشانی، فضل الله (بی تا)، *النوادر*، قم: دارالکتاب.
- رحیمیان، محمدحسن، محمدتقی رهبر (۱۳۸۰)، *آیین تزکیه*، قم: بوستان کتاب.
- شحات خطیب، محمد (۱۴۱۵ق)، *اصول التریب الاسلامیة*، ریاض: دارالخریجی.
- شکوهی، غلامحسین (۱۳۷۲)، *تعلیم و تربیت و مراحل آن*، چاپ سوم، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- صوری خسروشاهی، حبیب (۱۳۸۶)، *بررسی آسیب‌های اجتماعی اینترنت*، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- صیادی، ابوالقاسم (۱۳۸۴)، *انقلاب اسلامی و چالش‌های جهانی شدن فرهنگ*، زنجان: نشر نیکان کتاب.
- طالقانی، سید محمود (۱۳۶۲)، *پرتوی از قرآن*، چاپ چهارم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق)، *مکارم الاخلاق*، قم: شریف رضی.
- _____ (۱۳۸۵ق)، *مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار*، نجف: المكتبة الحیدریة.
- _____ (۱۳۷۲)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۰، به کوشش محمد جواد بلاغی، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، *الأمالی*، قم: انتشارات دارالثقافة.
- _____ (۱۴۰۷ق)، *تهذیب الاحکام*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عروسی الحویزی، عبد علی بن جمعة (۱۴۱۵ق)، *تفسیر نور الثقلین*، قم: اسماعیلیان.
- عطاردی، عزیزالله (۱۴۰۶ق)، *مسند الامام الرضا^(ع)*، مشهد: آستان قدس.
- علم الهدی، علی بن حسین (۱۹۹۸م)، *أمالی المرتضی*، قاهره: دار الفکر العربی.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق)، *تفسیر العیاشی*، تهران: المطبعة العلمیة.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق)، *العین*، تحقیق مهدی مخزومی و ابراهیم السامری، قم: مؤسسه دار الهجرة.

- فیض کاشانی، محمدبن محسن (۱۴۱۵ق)، *تفسیر الصافی*، تهران: مکتبه الصدر.
- _____ (۱۳۷۱)، *نوادیر الأخبار فیما يتعلق بأصول الدین*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- قائمی، علی (۱۳۷۰)، *زمینه تربیت*، چاپ هفتم، قم: انتشارات امیری.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳)، *تفسیر نور*، چاپ یازدهم، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق)، *تفسیر القمی*، قم: دارالکتاب.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۵)، *الکافی*، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- لودین، شهین (۱۳۸۳)، *کاربرد دریچه‌های پنهان تربیت*، مشهد: انتشارات واسع.
- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶)، *عیون الحکم و المواعظ*، قم: دارالحدیث.
- مایر، فردریک (۱۳۷۴)، *تاریخ اندیشه‌های تربیتی*، ج ۱، ترجمه علی اصغر فیاض، تهران: سمت.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- _____ (۱۴۰۴ق)، *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- محمدی، محمدجواد (۱۳۹۰)، «فضای مجازی و نقض حریم خصوصی»، *مجموعه مقالات فضای مجازی ملاحظات اخلاقی، حقوقی و اجتماعی*، یونس شکرخواه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران: ۴۶-۵۹.
- مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۱۹ق)، *من هدی القرآن*، تهران: دارمحبی‌الحسین.
- مصطفوی، حسن (۱۳۸۰)، *تفسیر روشن*، تهران: مرکز نشر کتاب.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶)، *تعلیم و تربیت در اسلام*، چاپ پنجاه و یکم، تهران: صدرا.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، *الارشاد*، قم: کنگره شیخ مفید.
- (۱۴۱۳ق)، *الفصول المختاره*، قم: کنگره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- ملکی، حسن (۱۳۸۲)، *مبانی و اصول تربیت*، زنجان: انتشارات نیکان کتاب.
- منسوب به امام رضا^(ع) (۱۳۸۱)، *طب الرضاع*، ترجمه نصیرالدین امیر صادقی، تهران: معراجی.
- نجفی خمینی، محمد جواد (۱۳۹۸ق)، *تفسیر آسان*، تهران: انتشارات اسلامیة.
- نوربخش، یونس و محمدمهدی مولایی (۱۳۹۰)، «هرزه‌نگاری اینترنتی در ایران و نقش خانواده در کنترل آن»، *مجموعه مقالات فضای مجازی ملاحظات اخلاقی، حقوقی و اجتماعی*، یونس شکرخواه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران: ۱۳۷-۱۲۲.

نوری، حسین (۱۴۰۸ق)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
واترز، استفان (۱۳۸۶)، *ایترنت و پیامدهای اجتماعی آن*، ترجمه مریم مشایخ، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
یاوری وثاق، مهدیه (۱۳۹۱)، *نقش رسانه در آگاهی‌بخشی سیاسی و اجتماعی*، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.

